

14. Попов И.А. Законность и обоснованность прекращения уголовных дел в стадии предварительного расследования: Дис. ... канд. юрид. наук. - М., 1992.
15. Масленникова Л. Н. Процессуальное значение результатов проверочных действий в доказывании по уголовному делу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - М., 1990.
16. Лупинская П.А. Решение в уголовном судопроизводстве. - М., 1976.
17. Толеубекова Б.Х. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Часть общая: учебник. – Алматы: Баспа, 1998.

Ф.Ө. Серім

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУДЕГІ АЗАМАТТЫҚ ТАЛАП: НЕГІЗДЕРІ МЕН АЛҒЫШАРТТАРЫ

Адамды, оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын ең жоғарғы құндылық ретінде тану мемлекетке оларды қорғау және сақтау міндетін жүктейді. Мұндай құндылықтардың сақталуы мен қорғалуының негізгі және маңызды кепілі ретінде өзінің конституциялық құқықтарын сот арқылы қорғау табылады десек қателеспеспіз. Бұл тұрғыда ерекше орынға ие болатын мәселе тұлғаға қылмыс арқылы келтірілген зиянның орнын толтыру мәселесі, яғни азаматтық талап қою арқылы тұлғаның өз бұзылған құқықтарын қалпына келтіру. Бұл ғылыми мақалада аталған мәселе төңірегінде ой толғап, азаматтық талап қоюға негіз болатын мән жайларға жіті тоқталып кетеміз.

1997 ж. ҚР ҚІЖК қабылданғаннан кейін қолданыстағы заңнама мен сот тәжірибесі қылмыстық іс жүргізудегі азаматтық талаптың пәнін кеңейтті. Кеңестік ҚІЖК мен қазіргі қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңнамасын салыстыра келе, ҚР ҚІЖК-де осы институттың елеулі дәрежеде жетілдірілгенін байқауға болады. Кеңестік ҚІЖК жәбірленушінің өліміне, асыраушысынан айрылуына және жерлеуге кеткен шығыстарды өтеуге байланысты азаматтық талаптарды қарастырды. Қазіргі ҚР ҚІЖК нормалары жоғарыда аталған талап түрлерінен бөлек қылмыстық процесте жеке және заңды тұлғалардың есі кіресілі-шығасылы адамның тікелей қылмысымен немесе қоғамға қауіпті әрекетімен келтірілген мүліктік және моральдық зиянды өтеу туралы, сондай-ақ зардап шеккен адамды емдеуге кеткен шығыстарды, оған сақтандыру өтем ретінде төленген сомаларды, жәрдемақыны немесе зейнетақыны, сондай-ақ өкілдікке шыққан шығыстарды қоса алғанда анықтау, алдын ала тергеу ісіне және сотқа қатысуымен байланысты шыққан шығыстарды өтеу туралы азаматтық талаптарын қарастырады.

Қылмыстық іс жүргізуде азаматтық талап қою азаматтар, заңды тұлғалар мен мемлекеттің қылмыстық іс қозғалған сәттен бастап мүліктік құқықтары мен мүдделерін қорғаудың маңызды процессуалды құралы. Осыған сәйкес, сот, прокурор, тергеуші мен анықтаушы мүдделі тұлғаларға олардың қылмыстық іс жүргізуде өз бастамашылығымен азаматтық талап қоюға құқылы екендіктерін түсіндіріп, азаматтық талапқа қатысты қамсыздандыру шараларын уақытылы жүзеге асыруға міндетті. Тек сот үкімі ғана қылмыстың орын алғандығы не болмағандығы, осы қылмыс бойынша айыпталушы тұлға кінәлі болып табылады ма, жоқ па, сотталушы келтірілген зиян үшін жауапты ма, жоқ па сияқты сауалдарға жауап беріп, анықтайды. Сот үкімі қылмыс салдарынан келтірілген зиянды шеккен тұлғаны да анықтайды. Аталған мән-жайлардың анықталуы қылмыстық іс жүргізудегі азаматтық талаптарды қанағаттандырудың алғышарттары болып табылады.

Қазіргі кезде процессуалисттер арасында азаматтық талапты қанағаттандыру құқығын жүзеге асырудың алғышарттары мен шаралары бойынша ортақ пікір қалыптаспаған. С.В.Курылевтің пікірінше, талаптың құқықтық негізділігі материалды құқық саласына, ал іс жүзіндегі негізділігі процессуалды құқық саласына жатады. [1] Г.Л.Осокинаның айтуынша, талапты қанағаттандыру құқығының пайда болуы материалды заң мен тиісті заңды фактілерді орын алуы (талаптың құқықтық және іс жүзіндегі негізділігі) негіз болып табылады. [2]

Көптеген ғалымдардың пікірінше, азаматтық талапты қанағаттандыруға құқықтың пайда болуы бірнеше алғышарттан тұрады: талап қою құқығы; талаптың құқықтық негізділігі, яғни талаптың қай заң нормаларына сәйкес қойылғандығын көрсетуі; талаптың іс жүзіндегі негізділігі, яғни талапкердің жауапкерге қойған талабын негіздейтін фактілердің дәлелденуі. Соңғы екі алғышартты В.Т.Нор қылмыстық іс жүргізудегі азаматтық талаптың материалды және құқықтық негізі ретінде қарастырып, үшінші негіз ретінде процессуалды алғышарттарды бөліп көрсетті. [3]

Қылмыстық іс жүргізуде азаматтық талаптың пәні азаматтық деликтілік құқықтық қатынастар саласына жатқызылып, азаматтық заңнамамен реттелінеді. Азаматтық заңдармен реттелінетін, зиян келтіру салдарынан туындаған азаматтық құқықтық қатынастардың ерекшелігі олардың қылмыстық заңнама нормаларымен реттелінетін жоғары қоғамдық қауіптіліктің пайда болуындағы үйлесімінде. Зиян келтіру салдарынан туындайтын міндеттемелер ҚР АҚ нормаларымен реттелінеді. Зиянның

орнын өтеудің негізі болып келтірілген зиян фактісі болып табылады. Т.А.Славгородскийдің пікірінше, дәлелдеу пәніне жеке және заңды тұлғалар мен олардың мүлкіне келтірілген зияннан басқа қылмыс пен келтірілген зиян арасындағы айыпталушының әрекеті не әрекетсіздігіндегі себепті байланыстың болуы; келтірілген зиянның көлемі; зиян келтірушінің кінә деңгейі; іс бойынша азаматтық жауапкер ретінде танылуы мүмкін айыпталушының материалды жағдайы.

Азаматтық талаптың қылмыстық-процессуалды доктринасы кінәні оның негізі ретінде ретінде қарастырмайды, себебі кінәсіз қылмыстың жасалуы мүмкін емес. В.Т.Нордың пікірінше, тұлғаны қылмыс жасады деп тану үшін оның кінәлілігі дәлелденуі тиіс. [4] Қылмыстық іс жүргізудегі кінәсіздік презумпциясына сәйкес, әр адам оның қылмыс жасағандығы үшін кінәлілігі ҚІЖК көзделген тәртіппен дәлелденгенге және соттың заңды күшіне енген үкімімен белгіленгенге дейін кінәсіз деп саналады. ҚР АҚ 917-бабына сәйкес, азаматтар мен заңды тұлғалардың мүліктік немесе мүліктік емес игіліктері мен құқықтарына заңсыз іс-әрекеттермен (әрекетсіздікпен) келтірілген (мүліктік және (немесе) мүліктік емес) зиянды, оны келтірген тұлға толық көлемінде өтеуге тиіс. Заң актілерінде зиянды өтеу міндеті зиян келтіруші болып табылмайтын тұлғаға жүктелуі, сондай-ақ өтеудің неғұрлым жоғары мөлшері белгіленуі мүмкін. Яғни азаматтық заңнама нормалары бойынша, зиян келтіру салдарынан туындаған азаматтық құқықтық қатынастарда зиян келтіруші кінәлі болып табылады және өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті. Зиян қылмыс құрамының саралаушы белгісі болып табылады, сәйкесінше, кінә қылмыс құрамының субъективті жағы ретінде қарастырылады, себебі азаматтық құқықбұзушылық құрамында кінә дәлелденуге жатпайды. Азаматтық құқық теориясында азаматтық құқықбұзушылық құрамының құрылымы даулы мәселе болып табылады. Көп жағдайларда азаматтық құқықбұзушылық құрамына құқыққа қайшы әрекет (әрекетсіздік), зиян салдары, әрекет (әрекетсіздік) пен зиян арасындағы себепті байланыс жатады. Кінә қылмыс құрамының құрылымдық элементі болып, қылмыстық жауаптылыққа тартудың бір негізі болып табылады, бірақ қылмыстық іс жүргізуде азаматтық талап қоюдың негізі болып табылмайды. Құқыққа қайшы әрекеттер азаматтық және қылмыстық құқықтық қатынастар қатысушыларының субъективті құқықтарын қорғайтын объективті құқық нормаларын бұзады. Әрекеттің қоғамдық қауіптілігі – бұл қылмыстың арнайы белгісі болып табылады және өзге құқықбұзушылықтарға мұндай белгі тән емес деген пікір де қалыптасқан. [5]

Қылмыстық-процессуалдық құқығында азаматтық талапқа қатысты кең тараған пікір бар. Оған сәйкес, талапкердің талабы заңмен белгіленген заңды фактілер нәтижесінен туындайды. Материалды-құқықтық қатынастардың пайда болуын туындататын заңды фактілер болмаған жағдайда қылмыстық іс жүргізуде азаматтық талап та қойыла алмай, сот қарауына жатпайды. А.Г.Мазалов азаматтық талаптың негізі талапкердің талаптарын білдіретін заңды фактілерден тұратындығын атап көрсетеді. Бұл заңды фактілер талапкер мен айыпталушы (жауапкер) арасындағы келесідей құқықтық қатынастардың пайда болуына әкеледі: қылмыстың жасалғандығы; қылмыс салдарынан келтірілген мүліктік және моральдық зиянның болуы; қылмыс пен моральды зиян арасындағы себепті байланыстың болуы. [6]

Қылмыстық іс жүргізуде азаматтық талап қою үшін жоғарыда аталған негіздерден басқа белгілі бір шарттар болуы тиіс. Оларды әдебиеттерде, әдетте, қылмыстық іс жүргізудегі азаматтық талаптың алғышарттары деп атайды. Көптеген ғалымдар алғышарттар қатарына келесідей мән-жайларды жатқызады: талапкердің әрекет және құқыққа білеттілігі, даудың соттылығы, алдын-ала қойылған талаптың пәні мен негіздері бойынша сот шешімінің шығарылмауы. [7] Қылмыстық іс жүргізудегі азаматтық талаптың алғышарттары мәселесі заң әдебиеттерінде маңызды рөлге ие. Аталған мәселе бойынша алғаш рет теориялық ұсыныстарды П.Гуреев білдірген. Автор негізінен процессуалды алғышарттар туралы ой қозғап, олардың қатарына келесідей мән-жайларды жатқызды: шағымданушының процессуалды құқыққа білеттілігі; даулардың сот органдарына ведомстволылығы; бір пән мен негізде қойылған талап бойынша заңды күшіне енген сот шешімінің, не талапкердің талап арыздан бас тарту туралы, не тараптар арасында татуластырушы шарттарды бекіту туралы сот анықтамасының болмауы; жәбірленушінің шеккен материалдық зияны; айыпталушының әрекеттерінде қылмыс құрамының болуы; қылмыс пен материалды зиянның арасындағы себепті байланыстың болуы. [7]

Сот-тергеу тәжірибесін талдау тергеу және сот органдарымен талап қою құқығын жүзеге асыруда екі түрлі қателік жіберетіні анықталды. Көп жағдайларда тергеу органдарымен заңды тұлға болып табылмайтын және соған сәйкес қылмыстық іс жүргізуде азаматтық талапкердің құқықсубъектілігіне ие бола алмайтын ұйымдардан келтірілген зиянның орнын өтеу туралы өтініштер қабылданады. Екінші қателік, азаматтық талапкер ретінде заңды тұлғалардың өзін емес, олардың өкілдерін тану болып табылады. ҚР ҚІЖК 162-бабына сәйкес, азаматтық аталап қылмыстық іспен бірге қаралады, яғни талап арыздың соттылығы қылмыстық істің соттылығына сәйкес келеді. Егер қылмыстық іс

бойынша азаматтық талап қойылмаса немесе шешімін таппаса, онда талап азаматтық сот өндірісі тәртібімен қойылады. Осылайша, ҚР АДЖК 35-бабының үшінші бөлігіне сәйкес, қылмыстық істен туындайтын талап, егер ол қылмыстық іс жүргізілген кезде азаматтық талап қою ретінде мәлімделген немесе шешілмеген болса, осы Кодексте белгіленген соттылығы туралы ережелер бойынша азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен қарауға беріледі.

1. Курылев С.В. Формы защиты и принудительного осуществления субъективных прав и право на иск. Серия Юрид. Вып. 3. – Иркутск: Иркутский ун-т им. А. Жданова, 1957. - Т. 22. – 202-206 б.
2. Осокина Г.Л. Проблемы иска и права на иск. – Томск: Томский ун-т, 1989. – 196 б.
3. Нор В.Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве. – Киев.: Выща школа. 1989. – 275 б.
4. Сол жерде. 55 б.
5. Строгович М.С. Основные вопросы советской социалистической законности. – М.: Наука, 1966. – 252 б.
6. Мазалов А.Г. Гражданский иск в уголовном процессе. Изд. 2-е, исправленное и дополненное. – М.: Юридическая литература, 1977. – 25 б.
7. Зорин А.И. Гражданский иск в уголовном процессе: автореф. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 2005. – 11 б.; Добровольский А.А. Исковая форма защиты права. Основные вопросы учения об иске. – М.: МГУ, 1965. – 77 б.; Курс советского гражданского процессуального права: в 2-х томах. Теоретические основы правосудия по гражданским делам. / Абова Т.Е., Гуреев П.П., Добровольский А.А. и др. - М.; Наука, 1981. - Т. 1 – 244-426 б.
8. Гуреев П.П. Гражданский иск в советском уголовном процессе. – М.: Госюриздат, 1961. – 12-15 б.

In article it is considered the bases and civil suit preconditions in criminal trial.

В статье рассматриваются основания и предпосылки гражданского иска в уголовном процессе.